

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עוד לעניין חזק חזק ונתחזק

בהערותנו (לשונונו לעם מו [תשנ"ה], ד, עמ' 178-180) השכיל פרופ' יעקב שפיגל להסב את תשומת הלב להיקריותיה של נוסחת החתימה "חזק ונתחזק" ותוספותיה בכתבי יד אשכנזיים והשלכותיהן לגבי ניקודה או קריאתה של ההברה האחרונה של הנוסחה. בהערתי הקצרה אינני בא כלל לערער על הערתו, אלא לאוששה על ידי הוספת פרטים מדויקים יותר על היקפה ותפוצתה של נוסחת החתימה בקרב מעתיקי ספרים בימי הביניים. הממצאים המובאים להלן נדלו מתוך "ספר-דתא", מאגר הנתונים הממוחשב של מפעל הפאלאוגרפיה העברית שבחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (בשיתוף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי), המחזיק נתונים קודיקולוגיים של 5000 כתבי יד בציוני תאריכים או בציוני שמות המעתיקים מימי הביניים.

בין כתבי היד המתועדים הללו נמצאו 348 כתבי יד שמעתיקיהם השתמשו בנוסחת החתימה **חזק ונתחזק**, 271 מהם בתוספת ברכות שונות, שצלעיותיהן נחרזות בתיבה **ונתחזק**, ברכות קצרות או ארוכות, המכוונות במפורש למעתיק. התוספת המורחבת השכיחה והידועה ביותר מביניהן היא "הסופר¹ לא יוזק [או: יזק] / לא היום ולא לעולם / עד שיעלה חמור² בסולם / אשר יעקב אבינו חלם". היקרותה הראשונה של תוספת זו בכתבי היד, בציון תאריך מפורש ומהימן, היא בשנת 1272 - במחזור וורמס (ורמייזא) המפורסם השמור היום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.³ גם החריזה של הרחבות אחרות של נוסחת החתימה, כגון "חזק ונתחזק, ...לא יזק, ובתורה לבו יחזק, ועיניו יזהירו כמראה הזק",⁴ מאוששות את העדויות למסורת הקריאה של "ונתחזק" בפתח (או בקמץ).

אכן, רובם של כתבי היד הללו הופקו באשכנז - 213 כתבי יד, מביניהם 170 שהשתמשו בנוסחה מורחבת - מתוך 934 כתבי יד מתועדים. התייעוד מאשכנז מצביע על כך שבתחילה נעשה שימוש בנוסחה המקראית ללא הרחבה,⁵ אך הצורה המורחבת התפשטה במהירות לקראת סופה של המאה הי"ג. שיעור התפוצה של הנוסחה היה אחיד למדיי במאות הי"ג-הט"ו ויחסי למספר כתבי היד שנשתמרו עם קולופונים. אולם הנוסחה אינה מוגבלת לאשכנז אלא מופיעה גם באזורים אחרים; יתר על כן, ההיקרות הקדומה ביותר של גרסתה הקצרה ("חזק ונתחזק") בין כתבי היד המתוארכים ששרדו היא דווקא בכתב

יד ספרדי שהועתק בשנת 1214 (כ"י ספריית הוותיקן Urb. ebr. 54), הוא הוא גוף כתב היד של ספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח בתרגום יהודה אבן תיבון שפָּכַר השתמש בו במהדורתו וששפיגל הביאה בהקשר של קולופונים של מעתיקים אשכנזיים.

נוסחת החתימה נמצאה בתוך 45 מתוך כ-900 כתבי יד מתועדים שהופקו בתחומי תרבות הספר הספרדי (30 מהם בהרחבה מחורזת), רובם במאות הי"ד והט"ו. באיטליה מופיעה הנוסחה בסיומם של 78 כתבי יד (מתוך 1612 כתבי יד בציוני תאריכים או שמות מעתיקים), מהם 63 בתוספת הרחבה, רובם הגדול מן המאה הט"ו. ואף כי התחלת השימוש בנוסחת החתימה מתועדת באזורי איטליה כבר בשנת 1250,⁶ מרבית היקרויותיה הן בכתבי יד שהופקו מסוף המאה הי"ד ואילך בידי מעתיקים מהגרים מאשכנז ומספרד. 25 מכלל כתבי היד הללו כתובים בכתיבות אשכנזיות, 23 מביניהם בכתיבות ספרדיות (בעוד שרוב תכונותיהם הקודיקולוגיות הינן איטלקיות). בביזנטיון היקרויות ספורות בלבד, ובאזורי המזרח לא נמצא כל שימוש בנוסחה. כללו של דבר, הנוסחה הייתה ידועה בכל מחוזות אירופה, אולם התפשטה ואומצה בעיקר באשכנז.

על צורתה של כ"ף סופית בימי הביניים

את מילות הפיוט כפי ששולבו בתמונתו של הנס הולביין האב קרא פרופ' גב"ע צרפתי "נדברייכ" ו"סיברייכ" בכ"ף לא סופית, ואף העיר שכך היה כנראה בדוגמה שהצייר קיבל (גב"ע צרפתי, "פיוט של שלמה הבבלי בתמונה מתקופת הרנסאנס בגרמניה", לשוננו לעם מו [תשנ"ה], ד, עמ' 166-172). מבקש אני להעיר כי אין ספק בעיניי, שהאמן צייר בשתי התיבות כ"ף סופית כדן. בכתיבות המרובעות האשכנזיות של ימי הביניים קיימת נטייה, שניתן להבחין בה מכתבי היד הקדומים ששרדו בידינו ועד שלהי ימי הביניים, לקצר את היסודות התחתיים של האותיות התחתיות, בעיקר כ"ף ופ"א סופיות. האמון בכתיבות אשכנזיות

מרובעות של ימי הביניים יכול להבחין כי בסוף כל אחת משתי התיבות הללו כתובה כ"ף סופית שרגלה קצרה ומשתווה לגובה האותיות הרגילות, ומתחתיה סימן הקמץ, שכרגיל בכתבי היד של ימי הביניים מורכב מצורת פתח ונקודה מתחתיה, כצורתו הטברנית המקורית. הקו של סימן הניקוד התלכד עם רגל הכ"ף הסופית הקצרה עד שנראית לכאורה כ"ף לא סופית (שצורתה בתמונה שונה, השווה תיבת "זכור"), שמתחתיה סימן חיריק תמוה.

הערות

1. תכופות שובץ במקום זה שמו של המעתיק. בדוגמאות המובאות לקמן סומן הדבר בשלוש נקודות.
2. לפעמים הוזר החמור בבהמה אחרת, כגון (לפי סדר השכיחות) פיל, גמל, שור, פרה, פרד, ואפילו במיני מאכלות, כגון צבי צלוי, מקארוון, קרעפליך, דג ועוד, כרוח הלצנות של המעתיק. בכ"י פארמה, ספריית פאלאטינה Parm. 3249 (כתב יד ללא ציון תאריך שנכתב ככל הנראה במחצית השנייה של המאה הי"ג), ציין המעתיק בנוסחה זו "עד שיעלו חמור וסוס ופרד ודוב ופיל ביחד בסולם".
3. לא מן הנמנע, שאחדים מכתבי היד האשכנזיים הבלתי-מתוארכים המכילים נוסחת חתימה זו, הופקו קודם לכן במאה הי"ג. כתב היד המתוארך הקדום ביותר, שבו הרחבה מחורזת זהה פרט לצלעית האחרונה ("חזק ונתחזק / ... לא יזק / לא היום ולא לעולם / ובור שלום ישולם"), הוא כ"י אוקספורד, ספריית בודלי Laud Or. 271 - קטלוג נויבאוור 1206; ועיין עתה בקטלוג המעודכן, ובו זיהויים פאלאוגרפיים של כל כתבי היד - *Addenda and Corrigenda to Vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, Compiled under the direction of Malachi Beit-Arié, Oxford 1994.
4. בכ"י אוקספורד Bodl. Or. 142 (קטלוגי נויבאוור ובית-אריה, מס' 295), שנכתב בשנת 1250 באשכנז.
5. התיעוד המתוארך הקדום ביותר הינו משנת 1216/1215: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Ar. Or. 2 (קטלוג מרגוליות, מס' 68).
6. ההיקרות הקדומה ביותר היא בגרסה המורחבת התניינית "חזק ונתחזק, כמראה הזק, ... לא יוזק", בהעתקתו של סופרו הראשון של כ"י פארמה, ספריית פאלאטינה Parm. 2750 (קטלוג דה רוקסי, מס' 422). כתב יד זה נכתב בסלרנו שבדרום-אסליה בשנת 1250, באותה שנה שבה נמצא לראשונה נוסחת חתימה מורחבת באשכנז בניסוח דומה למדיי (השווה לעיל, הערה 4).